

Idő nélkül és időben

Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok. Válogatta: *Gellériné Lázár Márta*. Hermész Könyvek. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1990.

A kötet címe – *Időben élni* – rejtélyesnek tűnik, de aki megismerkedik a válogatásban szereplő tanulmányokkal, bizonyára nagyon jónak tartja a címválasztást. A kötetben szereplő írásokat az időproblematika történeti-szociológiai szempontú vizsgálata fűzi egybe. E közös aspektus mellett más-más „ízüek” ezek a dolgozatok: *N. Elias* tanulmánya például valójában filozófiai problémaként veti fel az idő mibenlétének kérdését, *P. Bourdieu* etnológiai elemzést ad, *M. Kohli* pedig az életút, egyéni idő vizsgálatával pszichológiai kérdéseket is érintve villantja fel az idő megközelítésének sokszínű lehetőségét.

A tanulmányokban visszatérő problémaként szerepel az időhöz való emberi viszony változása, az idő mérése: miért és hogyan térnek át az emberek egy hosszú folyamat során a premodern társadalmakban jellemző, a szokások, hagyományok uralma által meghatározott tulajdonképpen „idő nélküli” életről az „időben” való gondolkodásra, jövőtervezésre, miért válik általánosan elfogadottá „az idő-pénz” gondolat.

A primitív társadalmak emberének nincs szüksége arra, hogy az idő segítségével hangolja össze tevékenységeit. A modern társadalomban viszont lehetetlen e nélkül a „társadalmi intézmény” nélkül tájékozódni.

Ha a tanulmányok sorrendjét nézzük, *N. Elias* írása nagyon jól választottnak került az első helyre. E könyvben is lényegében az előző funkcióját tölti be (hasonlóképpen a szerző saját könyvéhez: *Elias, N.: Über die Zeit. Arbeiten zur Wissenssoziologie*. Hrsg. Michael Schröter. Frankfurt-am-Main. 1984.).

Elias az idő mibenlétére kérdez rá, több oldalról vizsgálja a válaszadás lehetőségeit. Továbbgondolásra ösztönző

megjegyzéseit néhány gondolkodó filozófus időértelmezésével színesíti. Kár, hogy valóban csak néhány – igaz, nagyon markáns – időértelmezést említ, köztük I. Newton és I. Kant gondolatait s persze a szinte minden időproblematikával foglalkozó írás mottóját adó Szent Ágostont. (A gyakran citált gondolat így hangzik: „Tehát mi az idő? Ha senki nem kérdezi tőlem, akkor tudom. Ha azonban kérdezőnek kell magyaráznom, akkor nem tudom.” Augusztinus, A.: *Vallomások XI. könyv XIV. fejezet Gondolat Kiadó. Bp. 1982. 358–359. old.*)

Ha Leibniz és Hegel időfelfogását is ismertetné, az azért is színvonalasabbá tenné írását, mert éppen ez a filozófiai időmeghatározás áll legközelebb ahhoz a szociális idő-megközelítéshez, szociológiai időhöz, amit *Elias* is képvisel.

A kanti gondolat lényege: az idő belső, a tér külső szemléleti forma, mindkettő a priori szemléleti forma. Meg kell jegyezni, hogy Kant időértelmezését nem lehet ilyen röviden s ennyire leegyszerűsítve „elintézni”, mint *Elias* teszi. Emellett a magyar fordításban célszerű lett volna a hazai filozófiai szakirodalomban használt terminológiát alkalmazni (az idő: belső szemléleti forma), s nem – mint a könyvben szerepel – „a priori szintézis”-ként említeni a kanti időfelfogást (18. old.).

A szerző az ontológiai megközelítés fontosságát hangsúlyozva kiemeli: „Lényegében még ma is tisztázatlan az idő ontológiai státusa: elmélkedünk róla, de voltaképpen nem tudjuk, miféle tárgyval van dolgunk. Vajon természeti tárgy-e az idő? Vagy természeti jelenségek egyik oldala? Esetleg kulturális intézmény?” (25. old.)

Elias – mivel könyve történeti-szociológiai, tudásszociológiai tanulmány – társadalmi intézménynek tekinti az időt, amit az órához, naptárhoz hasonlóan az emberi szükséglet hoz létre. Bonyolultabbá váló társadalmakban szükség van

ezekre a kulturális intézményekre. Az óra, az időmérés, az idő kapcsolatát vizsgálva kiemeli, hogy a számszimbólumok használatával tárgyasíjtjuk az időt, önálló létezővé tesszük, azt mondjuk, hogy „az idő múlik”, pedig mi „múlunk”, a természettel és a társadalommal együtt változunk. (35. old.)

A kötet második tanulmánya egy rövid, tömör, nagyon érdekes, fontos összefüggéseket felvillantó írás, *P. Bourdieu*: Gazdasági gyakorlat és idő. Az algériai parasztek időkezelési attitűdjei című munkája. A szerző azt vizsgálja, hogy a prekapitalista társadalomban élő kabil parasztekra hogyan hat a gyarmatosítás; a szokások, hagyományok szerint a jövő tervezése nélkül élők hogyan reagálnak a piacgazdálkodásra, hogyan válik egyre elfogadottabbá „az időpénz” gondolat.

Bourdieu különbséget tesz a kabil parasztek „előrelátása” és „előre látása” között (ez utóbbit Husserl nyomán előlemlékezetnek is nevezi). Az előrelátás feltételezi a jövő ésszerű megtervezését, az előlemlékezet pedig, bár a jövőre utal, de a hagyományokhoz, szokásokhoz szigorúan ragaszkodva ismétli a múltat a jövőben. Az algériai paraszt „mindig az előző idényben szerzett és semmiképpen sem a várható jövedelméhez igazítja kiadásait” (49. old.). Életvitelére, munkaritmusára az jellemző, hogy nem különbözteti meg a munkaidőt és a szabadidőt. Mindez megváltozik a gyarmatosítás hatására. A korábbi termékcserét felváltja a pénzgazdálkodás. A pénz mint csereeszköz nagy ellenállást váltott ki, hiszen látszólag nincs köze az igazán értékesnek tartott konkrét termékhez. A kabil paraszt pénzzel szembeni bizalmatlanságának oka az, hogy „a pénzforgalomnak a ... cserekereskedelemhez fűződő viszonyában a kapitalista felhalmozásnak a készletezéshez fűződő viszonya mutatkozik meg” (51. old.), s ebben újra fellelhető a jövő tervezésének, illetve az előlemlékezetnek a mozzanata. A pénzt gyorsan el lehet költeni, a pénzhasználat „előrelátást” igényel. A felhalmozott termék beosztása a hagyomá-

nyok szerint az előlemlékezet segítségével történik.

Bourdieu szerint a gyarmatosítók „ajándékai” közül (új technikák, intézmények) a hitel a legnehezebben megérthető és használható a kabil parasztek számára. Ennek oka az, hogy a hitel, a részletfizetés, a kamatok a jövő előre látását, tervezését igényli. Márpedig a jövő tabu. Amíg a kabil parasztek tevékenységrendszerébe az előlemlékezet beépül, addig a jövő tervezése istenkísértésnek számít: „A kiköltendő tojásokat megszámlolni, vagy az elvetendő magokat lemérni azt jelentené, hogy sejtéseket fogalmaznak meg a jövőre nézve, s ezáltal vagy ‘lezárnák’ vagy ‘elvágnák’ azt. A paraszt csak a legnagyobb óvatossággal méri meg a termést, ‘nehogy hátrált szabjon Isten nagylelkűségének.’ (57. old.) Ha valaki túl sokat foglalkozik a jövővel, azt mondják, hogy Isten szövetségese akar lenni. (58. old.)

Bourdieu azzal a gondolattal zárja írását, hogy nem szabad szembeállítani a prekapitalista és a kapitalista társadalom emberének időhöz való viszonyát. Véleménye szerint az előzőre vonatkozóan elmondhatjuk, hogy az időbeliség lehetőséges sokféleségét hordozza magában, míg az utóbbi e lehetőségek közül – a kapitalista viszonyok közötti – „egyetlen lehetőséget kényszeríti ki.” (58. old.)

A harmadik tanulmány a kötetben *E. P. Thompson* írása: Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. *Thompson* történeti megközelítésben sok érdekes példával színesítve mutatja be az idő, az óra szerepének változását, különböző iparoscsoportok, különböző mesterek viszonyát az időméréshez, órához, időbeliséghez, pénzgazdálkodáshoz. Több évszázadon átfutva, több nép életébe bepillantva ad képet arról, hogy az ipari kapitalizmus kialakulásától kifejlődéséig tartó hosszú folyamat hogyan alakította át az iparosok életvitelét, elsősorban persze az időbeosztáshoz, munkafegyelemhez való viszony vonatkozásában.

Az órák XIV. századtól kezdődő elterjedésének történetével párhuzamosan

bemutatja az ipari kapitalizmus kialakulásának útját, vagyis azt, hogy hogyan tanulnak meg az iparosok „időben élni”.

A változás alapja természetesen az alapvető élettevékenység struktúrájának megváltozása. Az egyik pólust az önálló földművelő vagy iparos alkotja, aki természetes munkaritmusa szerint él, életvitel feladatorientált. A másik póluson pedig az alkalmazott, a bérmunkás található, akinek megjelenéséhez (bár először bizonyos munkák elvégzésére szerződik) az időmérés szükséglete társul. „Már nem a feladat, hanem a pénzzé redukálódott idő értéke az elsődleges. Az idő fizetőszerszög lett: már nem töltik, hanem töltik.” (67. old.) A ciklikus idő, a feladatorientáltságához kapcsolódó „megélt idő” helyére a lineáris idő, a „mért idő” kerül a bérmunkás életvitelében. A „megélt idő”-ről a „mért idő”-re való áttérésben a szerző fontos szellemi irányzatnak tartja a puritanizmust. Úgy véli, ez a mozgalom „volt az a tényező, amely áttértette az embereket az idő új értékelésére, amely kisgyerekkortól fogva minden napvilágos óra kihasználására tanította őket, s amely beljük sulykolta az egyenletet: az idő – pénz.” (113. old.)

Az ipari forradalom következményeként válik általánossá az órák (zseb- és ingaóra) elterjedése. Ekkorra erősödik fel az időmérés szükséglete a különböző folyamatok összehangolásának igénye miatt. A hagyományörző életvitelt bonyolult, összehangolást igénylő életvitel váltja fel, ezért van szükség az órára s annak megtanulására, hogyan kell „időben élni”.

E hosszú, kényszerű folyamat érdekes epizódjaként megemlíti a szerző Szent Heverdel napjának megünneplését, a suszterhétfőt (a vargák ünnepe, eredetileg Szent Crispin napja), beszél a munkafegyelem kialakulásának nehézségeiről. Véleménye szerint a „kapitalista teljesítményösztönző bérezés csak a XVIII. század második felétől kezd széles körben hatékonyá válni.” (93. old.)

A tanulmányok sorában a következő *Werner Bergmann* írása: Az idő a szociológiában. Szakirodalmi áttekintés az „időszociológiai” elmélet és kutatás helyzetéről. Megkérdőjelezhető, hogy egy ilyen rövid terjedelmű tanulmánykötetben van-e helye ennek a – vitathatatlanul értékes, alapos, de a válogatás összterjedelmét tekintve túlságosan hosszú – kutatási helyzetjelentésnek. A könyv összesen öt tanulmányt foglal magában, ez a szakirodalmi áttekintés a kötet terjedelmének közel egyharmad részét teszi ki. Mindazonáltal *Bergmann* irodalomelmzése mindenki számára hasznos lehet, aki az idő problémájának kutatásával foglalkozik, bármilyen tudományterületen is vizsgálódik, hiszen e téma interdiszciplináris jellegű. Még annak is, aki a szociális idővel foglalkozik, célszerű e probléma etnológiai, kultúrantropológiai, történettudományi irodalmát áttekinteni.

A szerző véleménye szerint a szociológiában az idő vizsgálata É. Durkheim munkásságával kezdődik. A szociális idő posztulálását nála találjuk meg elsőként. Később Durkheim nyomán P. A. Sorokin és R. K. Merton sajátos társadalmi tényként mutatja be az időt.

Az idő dimenziója a jelenkori szociológiában című fejezetben mutatja be a szerző az idő szociológiai irodalmán belül felvetődő legfontosabb problémákat. Vizsgálja többek között a jövőképről, múltképről, időszámításról írott gondolatokat, foglalkozik az időtervek szociális szerkezetével, szinkronizációs problémákkal, a különböző foglalkozások időstruktúrájával. Képet ad arról, hogy a szociális átalakulások hogyan változtatják meg az emberek viszonyulását az időhöz, időbeliséghez.

A gazdag irodalom csoportosítása mellett *Bergmann* kritikai megjegyzéseket is tesz, értékelést is végez. Több kutatási területen sürgeti az empirikus szociológiai vizsgálatokat annak érdekében, hogy a felszínes következtetéseket, megalapozatlan általánosításokat elkerülhessék a kutatók. A tudományos kutatások erőteljesebb „szociológizálását”

igényli. Már ebből is kiderül, hogy *Bergmann* irodalomfeldolgozása távolról sem unalmas, száraz adathalmaz, hanem élő, vitatkozó, bíráló s így az idő szociológiai kutatását előrevivő, alapos áttekintés.

Érdemes áttekintenünk, hogy a kötet tanulmányainak egyik visszatérő problémájáról hogyan vélekedik *Bergmann*. Vitatja a különböző kultúrák időbeli orientációja közötti szélsőséges különbséget feltételező elméleteket. Megalapozatlannak tartja az „időben” élő modern társadalmak és az „idő nélküli” premodern társadalmak merev szétválasztását. Az ilyen felosztás – véleménye szerint – üres spekulációkon nyugszik s nem empirikus kutatásokon. „Primitív társadalmakban érvényesülő időbeli tájékozódás antropológiai kutatásának módszereit és eredményeit... nem lehet minden további nélkül alkalmazni a modern társadalmak szociológiai vizsgálatában.” (134. old.) – összegzi véleményét a szerző L. A. Coser és R. L. Coser gondolatait idézve.

A kötet zárótanulmánya *Martin Kohli* írása: Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában. *Kohli* problémafelvetése, az egyes ember életútjának vizsgálata a modern társadalomban ahhoz a kérdéshez vezet el a szerzőt, hogy: „Végét járja-e a modern társadalom?” (206. old.) Ez önmagában is érzékeltetheti, hogy logikailag nagyon jó választás volt éppen ezzel a tanulmány-nyal zárni a kötetet. *Elias* általános bevezető gondolatai után *Bourdieu* és *Thompson* az időbeliség, a modern társadalom kialakulásáról szól. Ezt követi az idő szociológiai irodalmának alapos, kritikai áttekintése, majd az egyéni időnek, az életútnak *Bergmann* „szociologizálási” elvárásainak is megfelelő, empirikus szociológiai kutatásokra támaszkodó vizsgálata. Az „idő nélküli” feladatorientált életviteltől eljutunk a modern társadalom időbeliséget, jövőtervezést igénylő és kialakító individuumához, hogy feltegyük a kérdést: hogyan tovább?

Dolgozata elején *Kohli* egy korábbi munkájára hivatkozva (*Kohli*, M.: Die Institutionalisierung des Lebenslauf. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1985. 37. 1–29.) röviden összefoglalja az egyéni életút intézményesülésének mozzanatait. Kiemeli, hogy míg a premodern társadalomban az állandóság, a szokások, hagyományok időtlensége jellemző, a modern társadalomban az élet az idő mentén szerveződik. Az egyén individualizálódási folyamata felerősödik a statikus életvitel felbomlásával. „Az életút a kenyérkereső munka köré szerveződik.” (177. old.)

Megállapítja, hogy a modern társadalomban az élet már egyéni tervvé válik, az én köré szerveződik, életútjáért felelős az egyén is. Az egyéni életút folytonosságának dominanciája mellett, amit elsősorban az életút tervezhetősége biztosít, a diszkontinuitás mozzanatait is láthatjuk például a munkához való viszonyulásban. Az emberi élet első része, a gyermekkor és az ifjúkor úgy is értelmezhető, mint tanulás, készülődés a munkára. Ezt követi a munkában töltött életszakasz, majd a nyugdíjas kor, a munkával töltött életidő utáni megérdemelt pihenés.

A premodern társadalom emberét a helyhezkötöttség jellemzi és az az elvárás, hogy megfeleljen a változatlan normáknak, számára „előre látható csak az volt, hogy a jövő előre láthatatlan” (186. old.). A jövő titokzatos, befolyásolhatatlan valami, nem az emberre tartozik. E korban a folytonosságot a normák állandósága, a változatlanlanság biztosítja. Ezzel szemben a modern társadalomban az egyén rugalmasan alkalmazkodik az új feladatokhoz, életútját tervezi, s ez biztosítja számára a folytonosságot. Ez a folytonosság dinamikus folytonosság, diszkontinuuus szakaszokat tartalmaz, szemben az előző folytonossággal, a statikussal, az „állandóság” folytonosságával.

Tanulmánya végén, a Végét járja-e a modern társadalom? című fejezetben veti fel a szerző a munkára épülő társada-

lom új problémáit, a továbbfejlődés lehetőségeit vagy lehetetlenségét. E kérdéssel újra filozófiai jellegű problémához jutunk, miként az első tanulmányban *Elias* is filozófiai problémaként vizsgálta az időt. *Kobli* igennel válaszol az általa feltett kérdésre, s miután – írása utolsó fejezetében – megindokolta választát, azt vizsgálja, vajon ez milyen hatással lesz az intézményesült egyéni élet-útra.

Befejezéseként a válogatást végző *Gellériné Lázár Márta* munkájáról kell szólni. A tanulmányok kiadásával a szociológiai irodalom néhány igen jelentős írása vált olvashatóvá magyarul is. A tanulmányok sorrendjében található logikáról már korábban szóltam. Gellériné nemcsak a válogatást végezte, hanem egy rövid Előszó-t is írt, amelybe azonban néhány fellengzős mondat is helyt kapott. Mintha csak illusztrálni kívánta

volna azt a gondolatát, amely szerencsére a kötetben szereplő tanulmányokra nem érvényes: „Minden időről szóló eszmefuttatás szükségképpen beleesik abba a csapdába, melyet e néhány bevezető gondolat sem kerülhet el: az időről gondolkodni – hát még beszélni – a nagyfokú személyes érintettség miatt vagy nagyképűséggel, esetleg a mindennapokban kezelhetetlen emelkedettséggel vagy érzelgősséggel társul.” (12. old.) Nem a témától, hanem a szerzőtől függ, hogy írása szirupos vagy esetleg nagyképű lesz-e. A tanulmányokat kötetbe válogató Gellériné munkája elismerést érdemel, de az Előszó írójává már kevésbé.

Ettől eltekintve azonban feltétlenül érdemes kézbe venni ezt az értékes tanulmányokat tartalmazó válogatást.

Nagy Edit